

Farkas Evelin

Karakterkörkép*

(KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017.)

A regénybeli karakterek középpontba helyezése számtalan utat nyit az értelmezések számára. Ha Jókai regényeire gondolunk, az évtizedek alatt rengeteg ilyen útvonalat jártak be a kutatók: a korabeli olvasók és a korai kritikusok, tanuló-nyírók egy része sokáig találgott a szereplők „valós másait” kutatva, főként olyan esetekben, amikor a párhuzamos olvasást a valósággal a regény is egyértelműen felajánlotta. Gondolhatunk például *Az aranyember* zárlatára. A figyelem később inkább a regény világában elfoglalt szerepükre irányult, s a történelem felől olvasva is olyan kérdések merültek fel inkább, minthogy milyen filozófiai vagy antropológiai háttértudás, elgondolás rejtőzik egy-egy, szinte elevenen élénk lépő alak mögött.

Kucserka Zsófia *Könyvbe vésett jellemek – A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben* című kötete éppen arra tesz kísérletet, hogy a hosszú 19. század szövegeinek karakteralkotási háttéranyagát feltárja, a szereplők megalakotottságának filozófiatörténeti, mentalitástörténeti vetületeit szemrevételezze. A könyv szerkezetét tekintve két nagyobb egységre bomlik: egy elméleti bevezetőre, valamint az erre épülő részletes szövegelemzésekre. A doktori disszertáció logikáját követve az alapozó teoretikus egység a témához kapcsolódó főbb irodalomelméleti kérdéscsoportokat tartalmazza, míg az értelmező részek széles perspektívát nyitnak a korszak regényirodalmára és kritikatörténetére is.

A bevezető szöveg fő kérdésének – „mi a regény?” – megválaszolásában Kucserka főként a 19. századi hiteles karakterről való beszéd lehetőségeit keresi műfaj-történeti munkák áttekintésére építve (10). A regény történetét felvázoló munkák közül a fejlődéselvűeket mutatja be elsőként, melyekben a műfaj lényegét a karakter megismerésének vágya hajtja, így ezekben az értelmezésekben a regény ugyanaz a céllal, de egyre kifinomultabb eszköztárral látja feladatához. Kucserka szerint azonban nemcsak az eszköztár változik, hanem maga a feladat is: az ábrázolni kívánt jellem sem marad ugyanolyan, így a hiteles karakter feltárásához a korszak emberképének, kulturális mintáinak részletes megismerésére is szükség van (15). Úgy véli, nemcsak a hegelianus műfaj-történet tüntetheti el a korszakonként változó (nevezzük így) személyiségfelfogásokat, hanem az irodalompszichológia is, melynek 20. századi

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV-DE-392 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

fogalmait jelöli meg a történetietlen értelmezések egyik okaként. Ellenpontként a mentalitástörténeti és történeti antropológiai vizsgálatakat tételjezi, melyek éppen a különböző korokhoz kötődő emberkép feltárását tűzik ki célul (21). Az elméleti bevezető a lélekhez kapcsolódó kifejezések 19. századi fogalomtörténeti ismertetésével zárul, melyeknek alapját a lexikonok szócikkei adják.

A műfaj történeti vizsgálódás nagyon távolról közelíti meg a karakteralkotás elméleti kérdését, s nem kerül sor az irányadó fogalmak tisztázására. A cím „szereplői karakter” fogalma sem kerül előtérbe, miközben gyakran tisztázatlan a *szereplő*, a *karakter* és a *jellem* elkülönítése is.¹ A fogalmi tisztázatlanságok zavarát tovább fokozza, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár szócikkeinek elemzése szerint a 19. században is kétséges, pontosan mi a különbség a *szellem*, a *kedély* és a *szív* fogalmak között (24). Kucserka arra is utal, hogy több, egymással versengő jellemfelfogás is hatással lehet a szerzőkre a korszakban, de ezek szisztematikus, részletes ismertetésére nem vállalkozik. Látható tehát, az elméleti bevezető sokat vállal, az olvasóban mégis maradhat némi hiányérzetegyes kérdéseket illetően, miközben a fejlődéselvi irodalomtörténet cáfolata nem feltétlenül visz sokkal közelebb a 19. századi karakteralkotási folyamatok jobb megértéséhez. Nem érzem ennyire élesnek az irodalompszichológia és a történeti antropológia szembeállítását sem, melyben a szerző arra alapoz, hogy a modern pszichológia fogalmai nem állnak átfedésben a lélek korszakbeli fogalmaival és jelentésével. Az új irodalompszichológiai értelmezések esetében ugyanis nem „ráolvasásról”, a pszichológia meglévő fogalmainak kereséséről van szó, sokkal inkább a szöveg poétikai kérdéseinek beható értelmezésére és a szöveg felkínálta lélektani háló feltérképezésére összpontosít. Az ellenpontosítás részletesebb feltárásához talán közelebb vihetett volna egy olyan értelmezés cáfolatának megírása, mely a korszak egy szövegével foglalkozik, hiszen a nagyobb részlettel beidézett pszichológiai munka, Ranschburg Jenő kötete – ahogyan maga Kucserka is utal rá – csupán egy tudomány népszerűsítő anyag, így nem ad mintát az irodalompszichológiai szempont feltételrendszeréhez és meglátásaihoz.

A regény történetével operáló bevezetés fontos, ugyanakkor elfedi az értelmezések műfaji sokszínűségét, ami a kötet egyik legnagyobb erőssége. Az első fejezet inkább regényelméleti és -kritikai munkákkal foglalkozik (Bajza József, Toldy Ferenc, Szontagh Gusztáv, Henszlmann Imre, Erdélyi József, Kemény Zsigmond), a második pedig már a jellemváltozások ábrázolásainak kérdésével Jósika Miklós és Fáy András egy-egy regényében. A harmadik fejezetben két politikai portré kerül előtérbe, majd a *Férj és nő* című Kemény-regény elemzése, amihez Kucserka Jókai Mór *A tengerszemű hölgyét* állítja párhuzamba a jellemváltozások különböző megjelenítési formáinak ismertetéséhez. A sort a *Gyulai Pál* szoros olvasása zárja; az exkurzus pedig már egy

1 Például míg a 112. oldalon a „karakter nélküli hős” és a „jellem nélküli alak” köthető össze: „A következtetlenség és a szilárd jellemvonások hiányát érzékelő olvasatok problémáknak látják azt, hogy Albert lényegében karakter nélküli hős. A probléma kettős: hitelesnek érezhető-e egy jellem nélküli alak? Illetve: hogyan ragadható meg, hogyan írható le az ilyen szereplő a regény nyelvében?” (112.), addig később ugyanabban a tanulmányban a karakter a szereplő szinonimájaként szerepel: „Atájéltványa és a helyjelentései is a karakterek testi jegyeibe és jellemvonásaikba épülnek.” (124.)

új megközelítéssel, a feminista irodalom(történet)kritika szempontjának beemelésével végződik, amikor Langheim Irma, az elfeledett Kemény-kutató munkásságát ismerteti.

A kötet széles műfaji merítése inkább alkot képet a korszaki irodalmának emberképeit illetően, és kevésbé arra ad választ arra, mi is a jelentősége a leírásoknak a regény műfaj történetében. Eműfajoktól függetlenül az összefüggések legkiforrottabb képét a *jellem* és a *tér* kapcsolódási pontjainak feltárása adja, mely két fejezetben is meghatározó: a harmadikban Kemény Zsigmond *A két Wesselényi Miklós és Széchenyi István* politikai jellemrajza, míg a negyedikben Kemény és Jókai már említett művei kerülnek középpontba.

Kucserka értelmezéséből kiderül, hogy míg a Wesselényiek esetében a birtok leírása a stabil központot képezi, Széchenyi István portréjában a családi birtok jelenlétének hiánya hordozza azt az üzenetet, hogy olyan politikusról van szó, akinek hatásköre nem lokális, hanem épphogy nemzeti (96–97). Ezt az stratégiát Kucserka többször is összehasonlítja a Kemény- és a Jókai-regény karakterképző eljárásaival. Bár hasonló antropológiai gondolatok valóban kiindulópontjai ezeknek a módszereknek, mégis fontos megemlíteni, hogy különböző műfaji hagyományok nyoma is hordozzák: a politika jellemrajzerőteljes narratívai értelmezéseit a népnevelési szándék vezérli, nem hagyható figyelmen kívül a beszédmód tekintetében az sem, hogy a korszak komoly cenzúrák övetelményeinek is eleget kell, hogy tegyen egy ilyen szöveg. Imre László 2014-es elemzésében hívja fel ezekre a szempontokra a figyelmet, illetve arra is, hogy a két jellemrajznak két politikai törekvés megelevenítésében is szerepe van, melyek nem elhanyagolhatóak a szövegek elemzése során.² Imre értelmezése szerint az idősebb Wesselényi pályája, „forradalmiságának megjelenése” a Kossuth-féle autonómia gondolatát mutatja meg, valamilyen módon, hogy ezek inkább egy hevesebb jellem, semmint a magyarság sajátosságai.³

A regény és a politikai jellemrajz „karaktereit” azonban más szempontból is érdemes elválasztani: a politikai jellemrajzban határozott, egyetlen vonalat követő értelmezői nyelvvel operáló narrátor nem azonos a regényekben megmutatkozó különféle narratívákat megnyitó elbeszélő leírásaival. A regények esetében a népnevelési szándék háttérbe szorulása éppen azt a lehetőséget adja az olvasóknak, hogy különféle stratégiákat alkalmazva értelmezhesék a szereplőket; attól függetlenül is, hogy Kemény történelem- és tragikumfelfogása mindkét szöveget jelentősen átszövi.⁴

Az egyébként értékes filológiai és szövegolvasói teljesítményt felmutató *Férj és nő*-, illetve *A tengerszemű hölgy*-elemzések szintén kevésbé veszik figyelembe a regény műfaji hagyományai bafel lehet a tér és karakter összefüggéseinek történetét. Kolostory személyiségváltozásai és az egyes külön létmódokat jelképező birtokok összefüggéseinek alapjait a romantikus természetfelfogásban találjuk meg. Maga

2 IMRE László, *Párhuzamok és ellentétek Kemény Zsigmond politikai jellemrajzában*, Studia Litteraria, 2014/3–4, 6–17.

3 *Uo.*, 9–10.

4 *Vö. Uo.*, 13.

Kucserka Zsófia is példaként említi az *Üvöltő szelek* természetképeit és azok lehetséges értelmezését, de kiemelhető előzményként a *Férj és nő* esetében Walter Scott *A lamermoori násza* is, ahol a Ravenswood kastély és Wolf's Crag romos vártornya, valamint az Ashton és a Ravenswood család viszálya hasonló ellentéteket mozgat, mint a Kemény-regény szereplői és helyszínei.

A Kemény-regény elemzése mellett a negyedik fejezetben kap helyet Jókai *A tengerszemű hölgye* is. A korszakban éppen a karakteralkotási eljárásaik miatt elkülönített két szerző ilyen szempontú egymás mellé állítása mindenképpen tanulságosnak bizonyul – a korabeli regényelméleti szempontból elvárt komplex jellemfestésre adott két stratégia megismertetése mind a két írói stratégia, mind pedig Gyulai Pál felfogásához közelebb viszi az olvasót. Miközben Kemény esetében a személyiség változásának megindoklása a cél, addig Jókai éppen az érthetlenséget mutatja fel, nem lépve egy heterodiegetikus narrátor szerepébe. *A tengerszemű hölgy* értelmezése Kucserka könyvében filológiai ismertetővel kezdődik, melyben az erdélyi Szent Anna-tavat, magát a tengerszem novellabeli és képi megörökítését köti össze a regény kezdetének tengerszem-leírásával.

Számomra érdekesnek bizonyult a címbeli játék is a szóval: miközben a tengerszem egy adott jelenségre is utal, a szemre vonatkoztatva a tenger is válhat egyedül jelzővé mint „tengernyi” vagy „a tengerhez hasonló”. Így pedig a tengerszem látványában maga is feloldja a sokféleséget, ugyanakkor a szem is szerepel a szóban, eredeti jelentésében nem látószervünket, hanem mennyiségi jelölést hordozva.

A filológiai bevezetést követően Kucserka elemzését éppen a tengerszem és a szereplő párhuzamának feloldásával indítja:

„A tengerszem és Erzsike szemének változékonysága közti analógia így erősen sántít, hiszen míg egyik esetben a lélek benső indulatai okozzák a tekintet változását, addig a másik esetben a tengerszem maga állandó, csak a nézőpont vagy a viszonyok mutatják mindig másnak.” (125.)

Az analógia azonban éppen azt kívánja megmutatni, hogy ami a tengerszem esetében a különböző perspektíva, az Erzsike, a főszereplő esetében az eltérő külső tényezők hatására adott válaszreakciókat jelöli. Bényei Péter regényértelmezése szerint a történet három metaforikus alakzat (tükör, (arc)kép, szem) mentén rendeződik, melyek közül a tükör vonatkozik a tengerszemre, „mely úgy adja vissza az elé táruló tárgyi, természeti, emberi világ jelenségeit, hogy közben sajátos »színel«, árnyalattal tölti meg azt”.⁵ Noha végkövetkeztetésében Kucserka is a látvány perspektívafüggősége felé vezet értelmezését (vö. 129.), végül arra jut, hogy Erzsike jellemződékekességének éppen az az oka, hogy a megnemértettség, a feltárhatalanság zavarodottsága is a narráció mikéntjébe íródik.

Csak hosszas kutatásokat követően adható válasz arra a kérdésre, hogyan is épül fel egy író karakteralkotása, milyen személyiségfelfogások húzódnak egy-egy

5 BÉNYEI Péter, „Tükör, által...”: az önéletírás változatai és antropológiai távlatai a Jókai-prózában, *Studia Litteraria*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 167.

szereplő mögött. Annak feltérképezése pedig, hogy egy adott korszakban milyen tendenciák észlelhetők, csak a korszakra való jelentős rálátással lehetséges, melyben csupán egy-egy aspektust tárnak fel olyan problémák, mint a társzművészetek, a filozófia, a biológia, a vallás és az irodalom kapcsolata, melyek önálló kutatásként is szinte beláthatatlan nagytémánakszámitanak. Kucserka Zsófia könyve választ adhat néhány kérdésünkre, de a 19. századi karakterelemzéseknek ez még csak alapját, magját jelentheti. Ahogy a szerző is leszögezi kötete elején, regénybeli karakterekkel foglalkozni avíttasnak tűnhet, ugyanakkor a mai irodalomelméleti irányokból közelítve éppen olyan kérdésekre adható válasz, melyek átalakíthatják az egyes szerzőkkel kapcsolatos alaptételeinket, és újrarajzolhatják a törésvonalakat olyan szerzők között is, mint Jókai Mór és Kemény Zsigmond.